

سنجش سه چاپ بهارستان

عصمت اسماعیلی*

الرسالة النائیه، رساله‌ای است در معنی حقیقت نی و یا شرح بیت اول مثنوی مولوی، این رساله به نظر نگارنده نرسیده است،^۲ و تاریخ تألیف آن مجهول است.^۳ و جز بهارستان که مکرر چاپ شده و ما چند چاپ قبلی آن را معرفی خواهیم کرد، بقیه رسائل، به طور متفرقه و گاه ضمیمه آثار دیگران و یا در حاشیه برخی چاپهای سنگی، بدون تصحیح انتقادی و دانشگاهی به چاپ رسیده است. اما و برخی از این چاپها، افست آثار چاپی در هندوستان است. اما چند اثر منثور جامی که در ایران به چاپ رسیده:

- لوائح جامی به ضمیمه دو رساله از خواجه نصیرالدین طوسی، چاپ سنگی، سال ۱۳۱۴ هـ. ق.
- لوائح در عرفان و تصوف، به کوشش محمدحسین تسیبچی، سال ۱۳۴۲ هـ. ش.
- لوائح در بیان معانی عرفانیه، به اهتمام کوهی کرمانی در سال ۱۳۱۲ هـ. ش.
- لوائح جامی و... به کوشش حامد ربانی در سال ۱۳۵۲ هـ. ش.

و برخی چاپ‌های متفرقه دیگر که در ایران و هند و ترکیه بدون معرفی نسخه و بدون هیچ مقدمه و توضیحی به چاپ رسیده و یا افست شده است. و ارزشمندی چاپ جدید رسائل جامی که به جز بهارستان، شامل نه رساله دیگر است (موسیقی، عروض، قافیه، چهل حدیث، نائیه، لوامع، شرح تائیه، لوائح و سررشته) در این امر مهم است که این رساله‌ها بر اساس نسخه‌های معتبر و بیش از یک نسخه، همراه تصحیح و مقابله فراهم شده است که در مقدمه هر رساله، نسخه‌های آن معرفی شده و گاه در پایان رساله‌ها تعلیقات و توضیحاتی آمده که به جای خود برای خواننده مغتنم است.

به خصوص توضیحات بخش عروض و رساله موسیقی که با توضیح اصطلاحات، کمک بزرگی به خواننده عالم کتاب می‌کند.

پرتو شاهد عشق است جمال دل مرد
کی کند میل جمال آن که به دل نیست جمیل
جامی

نورالدین عبدالرحمان جامی (۸۹۸-۸۱۷) به اعتقاد بسیاری از ادیبان و مورخان تاریخ ادبیات ایران، آخرین حلقه طلایی سلسله نظم و نثر کهن فارسی است که پس از او بدون تابش نور عرفان در تار و پود ادبیات فارسی، گر چه این سلسله قطع و بریده نشده، اما به رنگ و جلوه‌ای متفاوت درآمده است. و از این روست که هر گونه تلاشی برای جمع آوری، تصحیح، توضیح و نشر آثار این حلقه نهایی، مغتنم و پسندیده است و در همین راستاست چاپ نفیس و وزین آثار منثور جامی با عنوان بهارستان و رسائل جامی با تصحیح پژوهشگران تاجیک، اعلاخان افصح زاد و همکارانش که اخیراً توسط مرکز محترم نشر میراث مکتوب چاپ شده و در دسترس علاقمندان به ادبیات کلاسیک ایران زمین قرار گرفته است.

«جامی نه تنها از لحاظ شعر و شاعری، بلکه از جنبه تحقیق و فضائل علمی نیز مسلماً صاحب قریحه سرشار و دانش بسیار است»^۱. ذوق شاعری جامی را باید در آثار منظوم او جستجو کرد؛ اما جنبه تحقیقی شخصیت او و قدرت شرح و بسط و توضیح او را در میان رساله‌های عنوان دار و منثورش می‌توان یافت، و داشتن تعدادی از رسائل ارزشمند جامی در یک مجموعه برای پژوهشگر آثار وی و نیز موضوعهای تخصصی همچون موسیقی، عروض، قافیه و... گنجی پایان ناپذیر است. طرفه آنکه پیش از این، کمتر بدان همت گماشته‌اند و مجموعه‌ای که بخش قابل توجهی از آثار منثور فارسی مولانا جامی را شامل شود، به چاپ نرسیده بود. استاد حکمت در کتاب جامی در بخش معرفی آثار جامی می‌نویسد:

* عضو هیئت علمی دانشگاه سمنان و دکترای رشته زبان و ادبیات فارسی

و چنین است توضیحات رساله قافیه و نقل مطالبی از دیگر منابع. اما درباره بهارستان وضع، کمی متفاوت است، پیش از این سه چاپ دیگر از آن در ایران وجود داشته، به جز آنچه در هندوستان و ترکیه به چاپ رسیده است:

۱. بهارستان جامی، از سلسله انتشارات کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، با مقدمه استاد محیط طباطبایی، تنها بر اساس یک نسخه و مقابله با نسخه های چاپی هند و ترکیه، در سال ۱۳۱۱ هـ. ش.

۲. بهارستان، چاپ وین (۱۸۴۶ م) افسس تهران در سال ۱۳۴۸. بر اساس یک نسخه وین.

۳. بهارستان، به تصحیح دکتر اسماعیل حاکمی، انتشارات اطلاعات^۴، در سال ۱۳۶۸، بر اساس یک نسخه خطی کتابخانه ملک (کتابت ۹۸۶ هـ) و مقابله با همه نسخه های چاپی پیش از خود (بهارستان چاپ بمبئی، استانبول، کلکته، کانپور، نول کشور) که البته فقط نسخه بدل های چاپ وین و دانشگاه ذکر شده است. و همین یادآوری چاپهای پیشین، بر ارزش کتاب بهارستان و رسائل جامی مصحح اعلاخان افصح زاد می افزاید، چرا که متن بهارستان این چاپ بر اساس پنج نسخه ای که به دلایل مسائل جغرافیایی، کمتر احتمال داشته اساس چاپهای پیشین هندوستان و ترکیه باشد، تصحیح و مقابله شده است و از طرفی تاریخ کتابت همه آن نسخه ها از نسخه ای که دکتر حاکمی در مقدمه بهارستان تصحیح خودشان (چ اطلاعات، سال ۱۳۶۸) ادعا کرده اند که اقدم نسخ موجود است (۹۸۶ هـ)، قدیمی تر می باشد و پنج نسخه اساس بهارستان چاپ میراث مکتوب به ترتیب معرفی در مقدمه کتاب عبارتند از: ۸۹۵ هـ، ۸۸۲ هـ، ۹۰۸ هـ، ۹۳۲ هـ و نسخه ای که احتمالاً به خاطر نام کاتب از روی نسخه اهدایی جامی به دربار سلطان یعقوب آق قویونلو، در زمان حیات جامی استنساخ شده باشد.^۵

البته بر استادان فن تصحیح پوشیده نیست که همواره اقدم نسخ، اصح نسخ نیست، اما یکی از معیارهای اعتبار هر کار تصحیحی، دسترسی به نسخه های قدیمی تر و حتی نسخه زمان مؤلف است، که اعتبار کار و اعتماد بر آن را چندین برابر می کند. البته نگارنده این سطور در مقایسه بهارستان و رسائل جامی با چاپهای پیشین بهارستان، اختلافهای زیادی، مشاهده نکرده، اما مواردی هست که ذکر بعضی از آنها خالی از لطف نیست و گاه تأیید چاپ اطلاعات است و گاه برتری چاپ میراث مکتوب، که نمونه هایی از آن را یادآور می شوم و کار داوری بر صحت و سقم

یکی از آن دورا بر عهده محققان و خوانندگان پژوهشگر می گذارم:

■ چاپ میراث:

به مقصد نارسیده پر بریزد

فتد ز آن سان که هرگز برنخیزد

۱- نسخه ب: دیگر (ص ۱۹)

■ چاپ اطلاعات:

به مقصد نارسیده پر بریزد

فتد ز آن سان که دیگر برنخیزد

بدون نسخه بدل (ص ۲۵)

■ چاپ میراث:

هزاران داستان حمد و ثنا از زبان مرغان بهارستان عشق و وفا...

۱- نسخه ج: هزارستان (ص ۱۹)

■ چاپ اطلاعات: هزارستان حمد و ثنا از زبان مرغان

بهارستان عشق و وفا...

بدون نسخه بدل (ص ۲۵)

■ چاپ میراث:

هجوم نفس و هواگر سپاه شیطانند

چو زور بر دل مرد خداپرست آرند

۱- نسخه الف: آرد (ص ۲۳)

■ چاپ اطلاعات:

هجوم نفس و هوا کز سپاه شیطانند

چو زور بر دل مرد خداپرست آرند

۱- نسخه چا (کتابخانه مرکزی): گر (ص ۲۹)

■ چاپ میراث: ... گفت مرید آن است که از نخست بار که

حضرت حق را نشانه خود سازد، تا به وی نرسد، به هیچ نیارامد

و... (ص ۲۵)

■ چاپ اطلاعات: ... گفت مرید آنست که از نخست بار که

حضرت حق را نشانه قصد خود سازد، تا به وی نرسد، به هیچ چیز

نیارامد و... (ص ۳۰)

■ چاپ میراث: جود بخشیدن چیزی است بایستی بی

ملاحظه غرضی و مطالبه عوضی... (ص ۶۵)

■ چاپ اطلاعات: جود بخشیدن چیز است بایستی بی

ملاحظه غرضی و مطالبه عوضی.

۱- چاپ وین: بایستی ۲- چاپ وین: غرض (ص ۵۳)

■ چاپ میراث: شعر بر اقسام است: چون قصیده و غزل و

مثنوی و قطعه و رباعی و شعرا در ممارست آنها متفاوت. (ص ۱۲۳)

■ چاپ اطلاعات: شعر بر چند قسم است: چون قصیده و

غزل و مثنوی و رباعی و شعرا در ممارست اینها متفاوت اند.

نسخه بدل: ۱- ملک: اقسامست ۲- وین: متفاوت (ص ۹۰)

در چاپ اطلاعات نیز چنین است: او خامشست از تو و از عیب

تو چرا... (ص ۸۱)

* * *

مصرعی در روضه پنجم آمده است: هر چه آید گو بیا و هر چه خواهد گو بشو، و در پاورقی از نسخه «ب» آمده است: هر که آید گو بیا و هر چه خواهد گو بشو (ص ۸۸)

* * *

و مواردی نیز هست که با وجود اساس قرار گرفتن نسخه الف، متن از نسخه‌های دیگر انتخاب شده و نسخه الف به پاورقی منتقل شده است.

بدون یادآوری این نکته که متن از کدام نسخه است و این احتمال پیش می‌آید که چهار نسخه دیگر جز الف با هم مشترکند: در حکایت گفتگوی دو خردمند درباره عشق آمده است: یکی گفت: خاصیت عشق، همیشه بلا و رنج است، و در پاورقی آمده است: الف: رنج و الم، بدون هیچ توضیح درباره متن. و جالب است که این مورد در نسخه اطلاعات نیز چنین است، در چاپ اطلاعات آمده است: زود خاصیت عشق همیشه بلا و رنج است. و در پاورقی آمده است: ملک: بلا و محنت سنج، با توجه به اینکه متن آن چاپ بر اساس نسخه ملک تنظیم شده، معلوم نیست انتخاب متن از کدام نسخه دیگر است، دانشگاه یا وین یا هر دو و یا چاپ‌های هندوستان و ترکیه که مورد لحاظ مصحح محترم بوده‌اند.

در هر صورت مواردی از این دست که برشمردیم، چندان تأثیری در نفاست و ارزشمندی متن بهارستان چاپ میراث نمی‌گذارد. و از طرفی چون نسخه بدل‌ها به بهترین شکلی در هر صفحه، در برابر دیدگان خواننده است و وضعیت نسخه‌ها از نظر تاریخ کتابت روشن، بدین خاطر، خواننده آگاه می‌تواند نسخه بدل را بر متن ترجیح دهد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. کاپیتن ناسولیس، مقدمه نجات الانس، به نقل از کتاب جامی، تألیف علی اصغر حکمت، سال ۱۳۲۰، ص ۳.
۲. علی اصغر حکمت، جامی (متضمن تحقیقات در تاریخ احوال و آثار منظوم و منثور خاتم الشعرا) تهران، ۱۳۲۰، ص ۲۰۴.
۳. در چاپ جدید بهارستان و رسائل جامی این رساله با مقدمه‌ای کوتاه درج شده است (۳۳۶-۳۲۷).
۴. در این مقاله از این بهارستان با عنوان «چاپ اطلاعات» یاد خواهیم کرد.
۵. رجوع شود به مقدمه بهارستان و رسائل جامی، نشر میراث مکتوب، سال ۱۳۷۹، ص ۱۶.

و بسیاری از نمونه‌های مذکور که اختلاف نه چندان مؤثر دو چاپ موجود را نشان می‌دهد. اما نکته‌ای که در مقایسه درک شد این بود که در بهارستان چاپ اطلاعات (مصحح دکتر حاکمی) با وجود برخورداری از اقدم نسخ (نسخه ملک کتابت ۹۸۶ هـ) که ظاهراً اساس این چاپ است گاهی نسخه وین و یا دانشگاه در متن است و نسخه ملک در پاورقی، و درباره بهارستان چاپ میراث (مصحح اعلاخان افصح زاد) نیز قابل ذکر است که با وجود نسخه‌هایی با علامت «ب» و «ه» که به گمان مصحح در عصر جامی نگاشته شده (حدود ۸۸۳ هـ)، اساس چاپ وی نسخه الف است که در ۸۹۵ هـ کتابت شده و گاهی با وجود ترجیح داشتن نسخه بدل بر متن، به نسخه الف که نسخه اساس است، وفادار مانده و گاهی نیز چنین نکرده‌اند و بدین ترتیب، معیار تصحیح، لغزان است. چرا که اگر نسخه «الف» اساس است، باید در هیچ موردی نسخه بدل دیگری در متن نمی‌آمد، ولی گاه التقاطی هم کار شده تا متن درست‌تر باشد، و اینجاست که این سؤال پیش می‌آید که چرا در برخی موارد که درستی پاورقی بر متن مسلم است، چنین نشده است؟ چنانچه گاه معنی منطقی عبارت در نسخه «ب» و یا نسخه «ه» - که در عصر جامی و از روی نسخه اهدایی وی به دربار سلطان یعقوب آق قویونلو استنساخ شده - درست‌تر است و یا کامل‌تر، اما مصحح، همچنان نسخه الف را در متن نگاه داشته است، و گاه نیز چنین نکرده است. و ذکر چند نمونه، مطلب را روشن‌تر می‌سازد:

آغاز روضه پنجم چنین است: در تقریر رقت بلبلان چمن عشق. و در پاورقی از نسخه «ه» آمده است: در تقریر رقت و حال... (ص ۷۸) و در چاپ اطلاعات نیز آمده است: در تقریر حال بلبلان... (ص ۶۳)

* * *

در روضه ششم در مطایبه‌ای آمده است:

چو هست در تو منقصتی عیب دیگری

کردن به آن نه قاعده مرد باهش است

او خامش است از تو و از عیب دیگران

گویا کنی به عیب خود آن را که خامش است

در پاورقی از «ه» آمده است: او خامش است از تو و عیب تو

چرا (ص ۱۰۷)